

The Structural and Semantic Analysis of some Turkish Names in *Tārīkh-e Jahāngushāy-e Juvayni*

Samaneh Jafari*

Mohammad Aalizadeh Meresht**

Abstract

Tārīkh-e Jahāngushāy-e Juvayni is a valuable book in the history of the Mongols, the Khwarazmian dynasty, and the Ismailis of Alamut by Ata Malik Juvayni. Because of the detailed historical and social issues of that period, names of many of the kings, ministers and great men of that time have been mentioned in the book and many of them are Turkish and Mongolian. Unfortunately, due to the lack of familiarity with the Turkish language, many of these names have been spelled incorrectly even among scholars of history and literature. They, in many cases, have misunderstood the meaning of those names. Given the importance of correct pronouncing of names in reading the text and understanding their correct meaning, this research is a library and field study based on the dictionary of Turkish words, and the use of logical linguistic reasons such as word root verification, referencing to synonyms, using in other sentences, and interviews with scholars from different Turkish speaking regions with the aim of explaining some names in this book and their relatively correct meanings. For this purpose, twenty-five names in this book that contained mistakes in other descriptions and articles in pronouncing or explaining their meaning and some names containing linguistic points were selected and explained.

Introduction

The entry of Turkish words into Persian has a long history. Therefore, in order to better understand some courses in Persian literature, we need to know the words that come from Turkish. One of these types of words involved are names, that the knowledge of their meanings may not have a direct effect on the meaning of the text, but having a correct understanding of their meanings can lead to a deeper understanding of the culture and its origins. Reading the text correctly will lead to a stronger connection between the audience and the text. *Tārīkh-e Jahāngushāy-e Juvayni* is one of the valuable books of Persian literature, which in addition to its historical significance, is an important literary work in terms of linguistic issues and topics such as comparative linguistics and the study of the influence of languages on each other. According to the above explanations, the purpose of this study was to describe the correct pronunciation and the meaning of some of the Turkish names in *Tārīkh-e Jahāngushā*.

Material & Methods

This research has been done by the descriptive-analytical method based on library and field studies. For this purpose, after reviewing the names in *Tārīkh-e Jahāngushā* and the explanations written on some of them in the related justifications and articles, a set of names were selected. In this selection, the priority was given to names that were not properly understood in other sources. In the next step, in addition to using dictionaries, in case of need, the desired names were explained using field research and the knowledge of Turkish and Turkmen scholars and according to the structure of the words. In order to facilitate the pronunciation of the names, the phonetic symbols and Persian and English examples have been used.

Discussion of Results & Conclusions

This research described pronouncing and meaning of names like ‘Bæla bitæktʃi’ that means a writer and a reporter, ‘Tutar oxul’ that means an attractive and influential boy, ‘Sulaməj’ that means bathed and some other names in *Tārīkh-e Jahāngushā*. In some cases, several possible

* Assistant Professor of Persian Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran.
(Corresponding Author Email: samanehjafari101@yahoo.com)

** MA Student of Persian Language and Literature, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

meanings of a name were also mentioned. For example, in the description of the word ‘ArṪasun’, the two meanings of support as well as the river, which was rooted in the attention to the nature for naming children, or the two meanings of the new moon in the sky and the original land for ‘Kōka Ilkaj’ were provided. Also in some cases like Ajdoṛmāf, Bærkjariṻ, Otkin, Tæb taṅri and Kōkdḡe, previous explanations have been criticized on the basis of lexical and grammatical evidence. For example, contrary to Khatami’s opinion, Bærkjariṻ means a person who have a strong armor. Or, Otkin means the one who takes the fire to the stove, not God of fire, as Mousavi said. This article also discussed the unique details of the correct meaning of sobæktegin and tegin and the reason for calling Chengis Khan’s eldest son as dḡudḡi and calling Temuchin as tsanjiz xan. However, the lack of such studies has led to many mistakes in pronouncing and understanding the meaning of Turkish words and some of them which have even been mentioned in the descriptions. It is hoped that with the description of other names in this book by well-known researchers, the exact themes of both Persian and Turkish languages will endure.

Keywords: *Tārīkh-e Jahāngushā*, Ata Malek Juvayini, Description of *Tārīkh-e Jahāngushā*, Turkish Names.

References

1. Armin, H. (2011). A Study of the Turkish Suffix Tegin in Tarikh-e Beyhaghi (Beyhaghi’s History). *Journal of Persian Language and Literature*, 1(2), 9-23.
2. Astarabadi, M. M. Kh. (2005). *Turkish-Persian Dictionary*. Tehran: Markaz Publication.
3. Aydenloo, Sajjad (2017). A Glance at Turkish Words in Shahnameh. *Textual Criticism of Persian Literature*, 9(2), 10-36.
4. Bagheri, M. (2000). Description of Mongolian Words and Expressions in Persian Language and Literature. *Journal of Faculty of Literature and Humanities of Tabriz University*, 42(2), 39-59.
5. Behzadi, B. (2009). *Azerbaijani-Persian Dictionary*. Tehran, Farhang-e Moaser Publication.
6. Birgani Ghorbani, K., & Vali Arab, M. (2017). The Role of Genghis Khan’s Political Marriages in Mongol Integration. *Tarikhname Kharazmi*, 5(18), 98-112.
7. Bosworth, C. E. (2004). *Tegin*. Translated by Afsaneh Monfared, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
8. Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. UK: Oxford University Press.
9. Doerfer, G. (1963–1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden.
10. Ershadifar, A. (2001). *Turkish Vocabulary in Persian Language and Literature*. Ardabil: Bagh-e Andishe Publication.
11. Ghazvini, M. (Ed.) (2003). *Juvayni’s Tarikh-e Jahangusha*. Tehran: Bamdad Publication.
12. Golkareyan, Gh. (1992). *Turkish English Persian Dictionary*. Tabriz, Nobel Publication.
13. Grousset, R. (1987). *Empire of the Steppes*. Translated by Abdolhosein Meykadeh, Tehran: Elmi Farhangi Publication.
14. Heyat, J. (1992). Description. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities of Tabriz University*, 142-143, 188-190.
15. Ismail, H. (2000). *Modern Turkish Dictionary*. Tabriz: Ahrar Publication.
16. Jodat, A. (Ed.) (1900). *Sami’s Ghamjus-e Turki*. Istanbul: Eghdam Press.
17. Karimi, B. (Ed.) (1959). *Rashid Aldin Fazlollah Hamadani’s Jame Altavarikh*. Tehran, Eghbal Publication.
18. Khatami, A. (1995). *Description of the Difficulties of Tarikh-e Jahangusha Jovayni*. Tehran: Paya Publication.
19. Mahmud, I. H. (1915). *Loghat Alturk Divan*. Istanbul: Darolkalafe Olya, Matbaat Amereh.
20. Mahmudi, K. (2005). Reflections on few Ambiguous Words in Tarikh-e Jahangushay-e Juvayni. *Journal of Social Sciences and Humanities of Shiraz University*, 23(3), 145-151.
21. Musavi, M. (2005). Turkish and Mongolian Words of Tarikh-e Jahangushay-e Juvayni. *Mirror of Heritage*, 30-31, 57-89.

22. Nasiri, M. R. & Abdil, J. (2014). *Nasiri Dictionary*. Tabriz: Majles Library.
23. Natel Khanlari, P. (Ed.) (1984). *Hafez Shirazi's Divan*. Tehran: Kharazmi Publication.
24. Raei, Gh. A. (1996). *Turkish, Mongolian and Chinese Words in Beyhaghi's History*. Mashhad: Ferdowsi University Press.
25. Rezaei, M. (2019). The Relationship between Turkic and Mongolian Language and Errors in Detection of Turkic and Mongolian Loan Words in Persian. *Scientific Journal of Language Research*, 11(30), 7-20.
26. Rezaei Baghbidi, H. (2008). *Turkish Languages*. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
27. Tosof, B. I. V. (2003). *The Social System of the Mongols*. Translated by Shirin Bayani, Tehran: Elmi Farhangi Publication.
28. Unlu, S. (2012). *Turkish Jagatay Dictionary*. Konya Education Publisher.
29. Uzbaki Al-Bokharai, Soleyman Afandi (2013). *Persian-Jagatay Dictionary*. Translated by Hosein Abdollahi Jahani, Tabriz: Denizchin & Aydin Press.
30. Ulghun, E. (1996). *Turkish-Persian Dictionary*. Tabriz: Talash Publication.

فصل نامه متن شناسی ادب فارسی (نوع مقاله: علمی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره سوم (پیاپی ۴۷)، پاییز ۱۳۹۹، صص ۱۱۳-۱۲۷
تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱
doi: [10.22108/RPLL.2020.120911.1643](https://doi.org/10.22108/RPLL.2020.120911.1643)

تحلیل ساختاری و معنایی برخی اعلام ترکی تاریخ جهانگشای جوینی

سمانه جعفری*

محمد عالی زاده مرشد**

چکیده

تاریخ جهانگشای جوینی کتابی ارزشمند در تاریخ مغول، خوارزمشاهیان و اسماعیلیان الموت از عظاملک جوینی (متوفی ۶۸۱ ق) است. به سبب پرداختن به دقایق تاریخی و اجتماعی آن دوره، در این اثر اسم‌های بسیاری از پادشاهان، وزرا و بزرگان عصر یاد شده است که بسیاری از آنها به زبان ترکی و مغولی است. متأسفانه به سبب ناآشنایی با زبان ترکی، تلفظ نادرست بسیاری از این اعلام حتی در میان صاحب نظران تاریخ و ادبیات رواج یافته و در بسیاری از اوقات موجب درک نادرست معنای آن اسامی شده است. با توجه به اهمیت تلفظ اعلام در خوانش صحیح متن و درک معنای درست آنها، پژوهندگان این مقاله کوشیده‌اند در تحقیقی کتابخانه‌ای و میدانی با استناد به فرهنگ لغت‌های ترکی و استفاده از دلایل منطقی زبانی مانند واریسی ریشه کلمات، ارجاع به هم‌خانواده‌ها، جانشینی در ترکیبات و جملات دیگر و مصاحبه با سالمندان مناطق مختلف ترک‌زبان بتوانند خوانش صحیح برخی از اعلام این کتاب و معنای نزدیک به واقع آنها را تبیین کنند. بدین منظور بیست و پنج اسم خاص از اعلام این کتاب که در سایر شروح و مقالات، اشتباهاتی در خوانش یا توضیح معنای آنها وجود داشت، همراه با مواردی مشتمل بر نکات زبانی انتخاب و شرح شد.

واژه‌های کلیدی

تاریخ جهانگشا؛ عظاملک جوینی؛ شرح تاریخ جهانگشا؛ اعلام ترکی

۱- مقدمه

فرهنگ‌ها و زبان‌ها به دلایل مختلف از جمله مناسبات تاریخی و اجتماعی که نتیجه همسایگی، تجارت و البته جنگ است، از یکدیگر وام می‌گیرند؛ گاه آداب و رسوم از قومی به قوم دیگر منتقل و گاه واژه‌هایی از یک

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران، samanehjafari101@yahoo.com

** دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران، maalizeresht94artav@gmail.com

زبان به دایره واژگان زبانی دیگر وارد می‌شود. فرهنگ و زبان فارسی نیز از این امر مستثنا نیست؛ واژه‌های دخیل در زبان‌های ایرانی پیش از اسلام بیشتر از زبان‌های آرامی، یونانی و هندی بوده است. درحالی‌که در دوره پس از اسلام واژه‌های فراوانی از زبان‌های عربی، مغولی، ترکی و زبان‌های اروپایی به زبان فارسی داخل شده است (باقری، ۱۳۷۸: ۴۰). ورود لغات زبان عربی به زبان فارسی دری هم‌زمان با ورود اسلام شدت یافت. در سال‌های اخیر نیز برخی کلمات و اصطلاحات روسی، فرانسوی و انگلیسی به دایره واژگان زبان فارسی راه یافته است. ورود لغات زبان ترکی به زبان فارسی نیز سابقه‌ای دیرینه دارد. اغلب معتقدند از زمان ظهور اقوام و قبایل ترک در قرن ششم میلادی و در پی کشورگشایی‌های آنها در اوراسیا، از آسیای میانه تا شرق اروپا، زبان ترکی در سه دوره ترکی کهن، میانه و نو با زبان‌های مختلف این مناطق روابط و دادوستدهای متنوعی داشت (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۷: ۱۹۴). سجاد آیدنلو با اشاره به چند نمونه از لغات دخیل ترکی نشان می‌دهد پیشینه ورود واژه‌های ترکی به زبان و متون فارسی به پیش از عصر غزنویان و تاریخ بیهقی و مربوط به روزگار سامانیان است (آیدنلو، ۱۳۹۶: ۱۴ و ۱۵).

بدیهی است برای درک بهتر متون این ادوار، از شناخت کلمات دخیل ناگزیریم. اعلام یا اسم‌های خاص یکی از انواع این کلمات دخیل است که شاید علم به معانی آنها تأثیر مستقیمی در دریافت معنای متن نداشته باشد، اما چه‌بسا درک صحیح معانی آنها به شناخت عمیق‌تر فرهنگ و خاستگاه آن اسامی بینجامد و ضمن فراهم کردن زمینه درست‌خوانی متن، ارتباط مخاطب با متن را قوی‌تر کند.

تعداد متن‌های تاریخی، علمی و ادبی فارسی که در آنها اسم‌های خاص غیرفارسی وجود دارد، کم نیست. خوانش صحیح اعلام موجود در متن‌های ادبی از یک‌سو باعث حفظ اصالت و ادای دین به نویسنده و متن می‌شود و از سوی دیگر با خوانش صحیح، تحریف و زوال معنی کمتر اتفاق می‌افتد. بدیهی است اشراف‌نداشتن به زبان‌های یادشده، دامن‌گیر شمار بسیاری از مدرسان و استادان رشته زبان و ادبیات فارسی است که باعث خوانش نادرست متن می‌شود. یکی از دلایل عمده این اشتباهات رسم‌الخط برگرفته از عربی است که به دلیل محدودیت و نداشتن توانایی در حمل مصوت‌ها تلفظ صحیح و حصول معنی درست را با مشکل روبه‌رو می‌کند؛ به‌ویژه در زبان ترکی که تعداد مصوت‌های آن بیشتر از زبان فارسی است؛ برای مثال یکی از شخصیت‌های مهم تاریخ بیهقی سبکتگین است که در اغلب کلاس‌های درس، آن را به غلط *sæboktækin* می‌خوانند؛ درحالی‌که این اسم مرکب از سه تکواژ سو - بای - تکین است. سو به معنای لشکر و سرباز است. سو: الجند. فی المثل اتاقا ابکلاب سوکا سوزلامدک؛ *Otaqa opkalop suka sözlamaduk*: به اتاق (مقر فرماندهی) خشم گرفت و با لشگریان سخن نگفت (کاشغری، ۱۳۳۳). بای به معنای بزرگ و تکین از القاب درباری است. مصوت بلند «و» در تکواژ «سو» (su) هنگام ورود به زبان فارسی به «_» و «بای» هم به سبب داشتن مصوت بلند «ا» که به فتحه متمایل است، به تکواژ «بی» تبدیل می‌شود؛ همانطور که «آتابای» به «آتابی» و سپس «آتابک» تبدیل شده است. پس تلفظ درست سوبای تکین (*subaj tegin*) به سیاق فارسی سبک تکین (*sobæktegin*) است.

البته دو نکته مهم در این باب وجود دارد؛ نخست آنکه امروزه به پسر جوان مجرد نیز «سوبای» می‌گویند؛ اما این یک کلمه بسیط نیست و به مرور زمان و مهاجرت شدن جنگ و اصطلاحات جنگی به نوعی تغییر کاربرد داده است؛ در جنگ‌ها مبارزان پیشرو لشکر و طلایه‌داران را از میان جوانان رشید و البته مجرد انتخاب می‌کردند تا

هنگام جنگ وابستگی کمی داشته باشند و متهورانه جان خود را فدای لشکر و حکومت کنند. کم کم این اصلاح یعنی «سو+ بای» (قدرتمند و بزرگ لشکر) که ویژگی های مشترکی با یک جوان آماده ازدواج داشت، در معنای دوم کاربرد یافت.

درباره «تکین» نیز باید توجه داشت که این کلمه در ترکی آذربایجانی امروز، پسوند شباهت است؛ اما چون غیر از ترکی ای که در فلات ایران تکلم می شود، تقریباً هیچ جای دیگر برای تشبیه از آن استفاده نمی کنند شاید بتوان گفت تکین در ترک های آسیای میانه نیز پسوند شباهت بوده و از آنجاکه با این معنا در ساخت القاب و نام ها بسیار به کار می رفته کم کم معنای حقیقی خود را از دست داده است. دلایل این فرضیه هم وجود نام هایی مانند انوش تکین است که با توجه به جایگاه و خوش نامی انوشیروان، نام فرزند متولد شده را انوش تکین (کسی که مانند انوشیروان است) گذاشته اند؛ اما چون در متون و اشعار قدیمی ترکی مناطق ترک نشین آسیای میانه شواهد تأمل برانگیزی بر این فرضیه وجود ندارد، تنها به معنای دیگر «تگین» که در لغات/الترک هم به روشنی به آن اشاره شده است، بسنده کردیم.

به هر تقدیر کتاب تاریخ جهانگشای جوینی یکی از گنجینه های ارزشمند ادب فارسی است که افزون بر اهمیت تاریخی، اهمیت ادبی ویژه ای دارد. این اثر از نظر مسائل زبان شناختی و موضوعاتی مانند زبان شناسی تطبیقی و بررسی تأثیر زبان ها بر یکدیگر قابل اعتناست؛ همچنین درست خوانی کلمات و اعلام ترکی و درک معنای نزدیک به واقع آنها تأثیر بسیاری بر درک کلی متن و فرهنگ مبدأ دارد، به همین سبب این موضوع دارای اهمیت است؛ برای مثال ترک ها در انتخاب نام بیشتر، از عوامل طبیعی و آنچه در محیط زندگی شان است، استفاده می کنند و آگاهی از معنای نام هایی مانند چنگیز، تیمور، اوکتای و غیره مخاطب را بیش از پیش در فضای فرهنگی و در جریان باورها و نگاه های جامعه یاد شده قرار می دهد.

با توجه به مسائل یاد شده هدف از این پژوهش، تبیین تلفظ صحیح و معنای برخی از اعلام ترکی کتاب تاریخ جهانگشای جوینی است. نگارندگان این مقاله به سبب آشنایی با زبان ترکی می کوشند با استناد به فرهنگ لغت های ترکی و استفاده از دلایل منطقی زبانی مانند واریسی ریشه کلمات، ارجاع به هم خانواده ها، جانشینی در جملات دیگر و غیره خوانش صحیح این اسامی و معنای نزدیک به واقع آنها را تبیین کنند.

۱-۱ پیشینه پژوهش

اغلب پژوهشگران در حوزه تاریخ جهانگشا بیشتر به محتوای تاریخی و مختصات بلاغی این کتاب ارزشمند پرداخته اند و کمتر بر مباحث زبانی و به ویژه شرح لغات و اصطلاحات آن متمرکز شده اند و کار مستقلاً بر اعلام این کتاب صورت نگرفته است. پژوهش های انگشت شمار موجود در زمینه لغات و اصطلاحات این اثر ارزشمند عبارت است از:

مقاله ای با عنوان «واژگان ترکی و مغولی تاریخ جهانگشای جوینی» (موسوی، ۱۳۸۴) که در آینه میراث به چاپ رسیده است. نویسنده در این مقاله به شرح بخش کوچکی از اصطلاحات و واژه های ترکی این کتاب پرداخته است و به گفته خود ایشان محدود به «توصیف نام مردمان» نیست. با وجود ارزش بالای کوشش صورت گرفته نویسنده، برخی از معنای ارائه شده درخور بحث و نقد جدی است که در مقاله کنونی به برخی از آن موارد اشاره شده است.

نویسنده مقاله «تأملی در چند واژه مبهم تاریخ جهانگشای جوینی» (محمودی، ۱۳۸۴) بیشتر در حوزه تصحیح متن وارد شده و با بازخوانی نسخه یا حدس عبارت صحیح با توجه به محور همنشینی کوشیده است متن درست‌تری از این اثر به دست دهد و در این رهگذر به برخی از لغات ترکی نیز اشاره دارد.

۲-۱ روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی برپایه مطالعات کتابخانه‌ای و نیز میدانی صورت گرفته است. بدین منظور پس از بررسی اعلام تاریخ جهانگشا و توضیحات نوشته‌شده بر برخی از آنها در شروح و مقالات مرتبط، تعدادی از اعلام بحث‌برانگیز انتخاب شد. در این گزینش اولویت با اسم‌هایی بود که سایر منابع معنای درستی از آنها به دست نداده بودند. در مرحله بعد علاوه بر استفاده از فرهنگ‌های لغت، در موارد لازم با تحقیق میدانی و استفاده از دانسته‌های سالمندانی که زبان مادری آنان ترکی و ترکمنی بود و با توجه به دستور ساخت واژه، اعلام منظور شرح داده شد. برای سهولت در تلفظ اعلام نیز از خط فونتیک IPA و مثال‌های انگلیسی و فارسی استفاده شده است؛ مگر در مواردی چون مصوت ö در کلمه Göz که در این دو زبان نمونه‌ای ندارد.

جدول شماره ۱: شیوه نگارش فونتیک

مثال	شیوه نگارش فونتیک	مثال	شیوه نگارش فونتیک
Arm، آب	A	Large، لاله	L
Sad، سرد	Æ	Moon، ما	M
Bed، انسان	E	Night، نسیم	N
See، میز	I	Point، پا	P
Food، مو	U	قرآن (Quran)	Q
Now، نو	au	Rain، رو	R
Eight، ری	Eɪ	Salt، ساده	S
Boy، اردک	O	Shelf، شور	ʃ
Göz	Ö	Teacher، تاب	T
Bell، بار	B	Chair، چراغ	tʃ
Friend، فرد	F	Visit، ورزش	V
Garden، گرگ	G	خرد (Kherad)	X
Host، هفت	H	Young، یار	J
Just، جو	dʒ	Zoo، زرد	Z
Kei، کار	K	Door، در	D
غیب (Gheyb)	ɣ	Angri، زرنگ	ŋ

۲- شرح اعلام ترکی تاریخ جهانگشای جوینی

آرغاسون (ArYasun)

کلاوسن در فرهنگ خود ذیل مدخل «tutu»، آرکا را در معنی «پشت» دانسته و در ترجمه «Süsguni arkasi tutuşur» آورده است: «his back, grips him painfully» (Clouston, 1972). به عبارتی این نام می‌تواند با

تلفظ «آرکاسون» به معنی تکیه‌گاه و پشتوانه، ترکیبی از آرکا: *destek, jardim*؛ یاور، کمک و تکیه‌گاه (Çağatay Türkçesi Sözlüğü) و «سون» ضمیر دوم شخص مفرد و جمع باشد. با تلفظ و برداشتی دیگر، ارغ/ق به معنی نهر است (استرآبادی، ۱۳۸۴) که امروزه به صورت «آرخ» تلفظ می‌شود (ارشادی‌فر، ۱۳۷۹) و در کنار «سون»، معنای رودخانه را به فرزند متولدشده اطلاق می‌کند؛ درواقع ریشه این امر در توجه فرهنگ ترکی به طبیعت برای نام‌گذاری است.

آلب‌ارسلان (Alb Aerselan)

این اسم از دو جزء «آلب» به معنای شجاع و «ارسلان» به معنای شیر، اسد (نصیری و نصیری، ۱۳۹۳) تشکیل شده و به معنی «شیر شجاع» است که در اغلب شروح و کتاب‌های لغت بدان اشاره شده است؛ اما در نگاهی دقیق‌تر، خود کلمه «ارسلان» نیز متشکل از دو جزء «ار» به معنی مرد و «سلان» به معنی اندازنده است که در کنار هم معنای «مرد افکن» را به دست می‌دهد (نائبی، ۱۳۸۰: ۳۲).

آلتون بارس (Alton bars)

این اسم از دو بخش ساخته شده است؛ «آلتون» به معنای طلایی و زرین است؛ اصل آن «آلتان» لغتی مغولی است (رضایی، ۱۳۹۸: ۱۴) و در آسیای صغیر و مناطق مختلف آذربایجان اغلب آلتین تلفظ می‌شود. آل: *Kirmizi, kizil*؛ طلا، سرخ (Çağatay Türkçesi Sözlüğü). در لغات/الترک نیز «بارس»، «الفهد» معنا شده (کاشغری، ۱۳۳۳) و اینچنین است که «برس یلی» یعنی سال یوزپلنگ (ارشادی‌فر، ۱۳۷۹)؛ بنابراین معنای ترکیبی آلتون بارس «یوز پلنگ طلایی» است.

آیتغمیش (Ajdoyməş)

این اسم از تکواژ «آی» به معنای ماه و صفت مفعولی «تغمیش» به معنای زاییده‌شده، ساخته شده است. در ترکی به زاییدن دوغماق (*doymak*) می‌گویند. این همان فعلی است که در ساختار «دوقلو» به معنای همزاد به کار رفته است و فارسی‌زبانان با فرایند پسین‌سازی «سه‌قلو» و «چهار قلو» را از آن ساخته‌اند؛ مانند پسین‌ساخت‌های «سوبل» و «چوبل» از واژه انگلیسی «دوبل».

Aj: ماه / *doyməş*: زاده (اولغون ابراهیم، ۱۳۷۴). تبدیل واج‌های «ت» و «د» در گویش‌های مختلف ترکی وجود دارد؛ چنانکه محمود کاشغری در صفحه ۷۰ جلد اول لغات/الترک ذیل اغل می‌نویسد: «بو اغل ناتیر» معناه هذا الصبی ماذا یقول؛ یعنی این بچه چه می‌گوید؟ همین جمله در ترکی آذربایجان و ترکی استانبول به ترتیب اینگونه است: *Az: Bu oxul næ deir/Tur: Bu oxul ne deior*

این اشتقاق از فعل «دوغماق» و «تغماق» در بگتغدی هم به همین معناست. بگتغدی واژه‌ای ترکی و به معنای بیگ‌زاده و امیرزاده است (دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی). و يقال «گون تغدی» ای طلعت الشمس (کاشغری، ۱۳۳۳) و يقال «اغل تغدی» ای ولد الولد (همان). در پاورقی صفحه ۴۰۹ محمد قزوینی به نقل از ترجمان ترکی و عربی

هوتسما (Houtsma) ذیل آیتغمیش نوشته است: آیتغمیش یا آیدغمیش از اعلام ترکی است به معنی «ماه طلوع کرده»؛ یعنی ایشان «تغمیش» را صفت مفعولی و در معنی «طلوع کرده» گرفته‌اند. آیتغمش ممکن است به معنای «کسی که در شب طلوع ماه به دنیا آمده است» باشد، آن هم با تغییر و تخفیف «آیدادوغولمیش» به «آیدوغولمیش» که امری بعید نیست؛ اما در تعبیر ساده‌تر می‌توان آن را «ماه‌زاد» معنا کرد. تعبیر زبان ترکی قشقایی از آیدغمش به «طلوع ماه» هم تأییدکننده فاعلی بودن «آی» در این ترکیب است؛ همچون تعبیر فاعلی ترکی آذربایجانی از «گون» در «گون تغمش» که به باد صبحگاهی گفته می‌شود که از شرق یعنی جانب خورشید می‌وزد و ژرف‌ساخت آن بیانگر مولدبودن (فاعل بودن) خورشید است. با این توضیحات، طبق قواعد ساخت کلمات در زبان ترکی معنای ماه طلوع کرده برای «آیتغمیش» صحیح نیست؛ زیرا ماه طلوع کرده بر سیاق ساخت کلمه در زبان ترکی «تغمیش آی» است؛ بنابراین «آیتغمیش» یعنی «ماه‌زاد» (ارشادی فر، ۱۳۷۹)؛ کسی که ماه او را زاده و به دنیا آورده است؛ مثل «مهرزاد» در معنی کسی که زاده خورشید است.

اغول قایمیش (Ovul qajmɨʃ)

این اسم از دو بخش «اغول» به معنای پسر، فرزند (گلکاریان، ۱۳۷۰) و «قایمیش» به معنای برگشته، ساخته شده است. «قایماق» فعلی قدیمی به معنای برگشتن و روی نمودن است. «قایمیش» صفت مفعولی از قایماق به معنای برگشته است. اطلاق این نام بر همسر کیوک‌خان را از دو منظر می‌توان بررسی کرد:

الف) شاید وی مدت‌ها پسر دار یا فرزنددار نمی‌شده است و این لقب را برای باروری بر او گذاشته‌اند که در باورهای یورت‌نشینان ریشه دارد.

ب) مادر او پیاپی صاحب فرزند دختر می‌شده؛ وقتی او هم دختر به دنیا آمده است، نامش را «اغول قایمیش» گذاشته‌اند. از اینگونه نام‌ها با چنین تفکراتی در فرهنگ‌های مختلف کم نیست؛ مانند «قیز قئیت» در ترکی و «دختربس» در فارسی.

الاجی بیک / لاجین بیک (Ladzin beik)

الاجی یا آلاجه ترکیبی ترکی از فعل «آلماک» به معنای گرفتن و پسوند اسم‌ساز «جه / جی» است که می‌تواند به معنی پرنده‌ای باشد که شکارش را به‌زور از صاحبش می‌گیرد و به پرندگان شکاری مانند عقاب گفته می‌شود. مه‌ری باقری معتقد است اصل این کلمه (آلاچی / آلاچه / آلاچی / الجه) مغولی و در معنی کشنده است و از تاریخ رشیدی نقل می‌کند که «الآچه‌خان» لقب سلطان احمد بوده است (باقری، ۱۳۷۸: ۴۹)؛ اما به دلیل مؤنث‌بودن این شخصیت، ضبط نسخه دیگر که از قدیم تا امروز نامی دخترانه است صواب‌تر به نظر می‌رسد. تلفظ این کلمه در اصل «لاچین» است و لاجین شاهین باشد (استرآبادی، ۱۳۸۴) که با توجه به فضای عربی‌مآب ایران دوره عباسی چون در خط عربی نشانه «چ» وجود نداشته، برای نگارش آن از «ج» استفاده می‌شده است و این موضوع در تألیف کتاب لغات/الترک که برای آموزش عرب‌زبان‌ها بوده نیز تأثیر گذاشته است. «چین» در ترکی «پسوندی پرنده‌ساز» است؛ برای مثال «وشم» و «کبوتر» در ترکی «بیلدیرچین» و «گوئرچین» نام دارد.

الغ نوین (Oloḡ novin)

«الغ» به معنای بزرگ و مهتر است. آغ: الکبیر من کل شیء (کاشغری، ۱۳۳۳)؛ و اینچنین است که «الغ اغلاق آی» یعنی ماه بزغاله بزرگ. «نوین» و صورت‌های دیگر آن (نویان/ نویین/ نوئین) نیز در زبان مغولی به معنای شاهزاده، سرور، رئیس، نجیب‌زاده، فرمانده سپاه و میر ده‌هزار است (باقری، ۱۳۷۸: ۵۴) و در کنار هم «نجیب‌زاده بزرگ» معنا می‌شود.

اوتکین (Otkin)

«اوتکمک» فعلی قدیمی به معنای گذردادن است که در ساختار معنایی و لفظی اوتورمک به معنای «بدرقه‌کردن» باقی مانده است. با توجه به این ریشه، می‌توان اوتکین را «کلام تأثیرگذار» و «سخن نافذ» معنا کرد. از منظری دیگر چه‌بسا «اوتکین» ترکیبی از «اوت» به معنای آتش و «کین» صورت تغییر یافته «کیمین» باشد که پسوند شباهت است. اوت: النار و فی‌المثل «اوت تيسا آغیز کیماس»؛ با آتش گفتن دهان نمی‌سوزد؛ من قال «النار» لایتحرق به الفم (کاشغری، ۱۳۳۳).

دکتر احمد خاتمی در شرح مشکلات تاریخ جهانگشای جوینی ذیل اوتکین به نقل از محمد قزوینی نوشته است: «برادر چنگیز خان است و در جوامع‌التواریخ همه‌جا به لفظ اوتچکین [خداوند آتش] مذکور است» (خاتمی، ۱۳۷۳: ۲۱۰). «اوتکین (otgin - otkin) شکل دیگری است از اصطلاح مغولی اوتچکین؛ به معنای کوچک‌ترین پسر که در آیین مغولان وارث خانه پدری بود و می‌بایست اجاق خانه پدر را روشن نگاه دارد» (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۳۸، ج ۲: ۷۸۴). اوتچکین به معنای خداوند آتش صحیح نیست؛ اما «اوت» به معنای آتش و «چکین» که از فعل «چکمک» به معنای کشیدن و آوردن در کنار هم یعنی کسی که آتش را به اجاق می‌کشد، تأمل برانگیز است.

اوکتای (Oktaĵ)

پسر چنگیزخان که بعد از پدر پادشاه شد که تخت‌گاهش خطا و شیوه‌اش عطا [بوده است] (استرآبادی، ۱۳۸۴). این اسم از دو تکواژ ساخته شده است؛ اق: السهم (کاشغری، ۱۳۳۳) یا اک (ok): سهم، تیرکمان (اولغون ابراهیم، ۱۳۷۴) و تای (taj): برابر، عین (هادی، ۱۳۷۹). این پسوند در ترکی آذربایجانی بسیار رواج دارد و در ترکی استانبولی در کلماتی مانند tajdaĵ (دو رفیق هم‌سن و سال) کاربرد دارد. همین عبارت در ترکی آذربایجان به شکل «تای توش» استعمال می‌شود؛ بنابراین «اوک + تای» در معنای تیرسان و تیرگون است؛ یعنی کسی که همچون تیر اثرگذار و شکافنده است.

ایلچی (Eltĵi)

این اسم از دو تکواژ «ایل» و «چی» ساخته شده که به معنای رسول (فرستاده) است (نصیری و نصیری، ۱۳۹۳). در لغات‌الترک کاشغری درباره ایل که به این اسم مربوط می‌شود، دو مدخل وجود دارد.

۱) ایل: الولایه. یقال منه «بک ایلی»، ای ولایه الامیر؛ که به معنای ولایت و ملت تحت فرمانروایی امیر است.

۲) ایل: اسم یقع علی الخیل. لان الترق جناحهم الخیل و منه سمی السائس «ایل بشی» ای رأس الولایه و یعنی بها سائس الخیل (کاشغری، ۱۳۳۳).

ترکیب «ایل» به معنای اسب و «چی» پسوندی فاعلی است و اشتقاقی در حوزه معنایی شغل و وظیفه ایجاد می‌کند؛ این ترکیب می‌تواند با مفهوم فرستاده و پیک متناسب باشد. ایلچیلک: سفارت، رسالت (سامی، ۱۳۱۷). در ترکی استانبولی و ترکی قرقیزی به سفیر Eltji می‌گویند که در این حوزه معنایی است. باید توجه داشت که در ترکی امروز هم «الچی» در معنای خواستگار، عمومیت بیشتری دارد؛ اما خود این کلمه هم برآمده از الچی در معنای سفیر و یا به‌طور دقیق‌تر «فرستاده» است؛ زیرا در گذشته برای خواستگاری ابتدا ریش سفید یا بزرگی را از خانواده و ایل پسر به خانه دختر می‌فرستادند؛ در قوم مغول و ترکان ترکستان که به‌صورت اوپا و قبیله‌ای زندگی می‌کردند فرستادن ریش سفید و سفیر برای خواستگاری و ازدواج از یک ایل و قبیله به ایلی دیگر تأییدکننده این مسئله است.

کاشغری در مدخلی دیگر از ایل می‌نویسد: ایل: الصلح بین الملکین. یقال «ایکی بک بیرلا ایل بلدی»؛ یعنی دو امیر با هم ایل شدند. از سیاق جمله ترکی برمی‌آید که دو امیر هم‌ایل شدند. پس می‌توان گفت ایل به معنای صلح اصیل نیست و برداشتی استعاری از هم‌گروه‌شدن است که به این معنا استعمال می‌شود. دوئرفر (Doerfer) می‌نویسد: ایلچی مرکب است از واژه «ایل» به معنی صلح و آشتی و «چی» که پسوند فاعلی ترکی و به معنای سفیر و پیام‌گویی و پیام‌رسان است (دوئرفر، ۱۹۷۵-۱۹۶۳: ۶۷). با این تفاسیر «ایل» در معنای خیل (اسب) در ترکیب با «چی» که معنای پیک و فرستاده و سفیر می‌دهد متناسب‌تر به نظر می‌رسد.

بالاخان (Balaxan)

«بالا» در ترکی اغوز به معنای فرزند است و «بالام» را فرزند خرد دانسته‌اند (نصیری و نصیری، ۱۳۹۳) که در کنار «خان» که لقب پادشاه و والیان است، معنای شاهزاده و امیرزاده را به دست می‌دهد. ازسوی دیگر با توجه به معنای بلا (هو اعوان الرجل فی اموره) در لغات/الترک، معاون خان نیز معنی می‌دهد.

برکا اغول (Bærka oyul)

این اسم از دو بخش ساخته شده است. در لغات/الترک کاشغری ذیل برکا آمده است: السوط الذی یضرب به اللص و یزجر به الحمار؛ یعنی تازیانه‌ای که با آن دزد را بززند و خر را دور کنند و نتیجه این ترکیب معنای پسری همچون تازیانه باشد (کاشغری، ۱۳۳۳) ازسوی دیگر این اسم می‌تواند ترکیب «برک» به معنای محکم و استوار با «اغول» به معنای پسر باشد و الف زائد پس از «برک» هم طبق توضیحی که ذیل «کوکا ایلکای» آمده، بدان افزوده شده است. «برک نانک» ای الشیء المحکم (همان).

برکیاریق (Bærkjariy)

این کلمه در معنی «قوی جوشن» است و مرکب از دو بخش است: «برک» امروزه هم پرکاربردترین واژه برای رساندن مفهوم استحکام در زبان ترکی است. برکتکم: پکتکم، تقویم و تحکیم (سامی، ۱۳۱۷). برک نانک: ای شیء المحکم و اصله «بک» و راء زانده (کاشغری، ۱۳۳۳) و «یارق» که با تلفظهای مختلف می توان معانی متفاوتی برای آن در نظر گرفت؛ یک معنای «یارق» درخشندگی و روشنایی است؛ اما با توجه به ترکیب آن با «برک» معنای معقول و قریبی به دست نمی آید. در کتاب لغات/الترک «یارق» معنای زره و درع می دهد که با توجه به ساخت ترکیب وصفی در زبان ترکی این معنی درست است. کبا یارق: الدرع من الحديد (همان). احمد خاتمی برکیاریق را برکیاریق (Borkjariy) خوانده و آن را اینگونه معنی می کند: بورکی یاروق آن که کلاهش پاره و شکسته است (خاتمی، ۱۳۷۳: ۲۱۹) که برداشتی ناصواب به نظر می رسد.

بلا بیتکچی (Bæla bitæktʃi)

این اسم از سه تکواژ «بلا»، «بتک» و «چی» تشکیل شده است. بلا: هو اعوان الرجل فی اموره و اکثر ما يستعمل فی امور يتعلق بالزراعه (کاشغری، ۱۳۳۳). بتک: الكتاب، الكتابة. يقال «بتک اقدی» ای قرنی الكتاب. بتی: الكتاب من الكتب المنزله من السماء. بتیکو: دوات ترکی و چیزهایی دیگر مانند آن. ای بتکی: اسم طومار یکتب فيه ارزاق الجند و اسماءهم (همان). در ترکی محاوره مردم آذربایجان به کتاب و نوشته و نیز پاره کاغذی که دعا روی آن نوشته می شود «بتک» می گویند. بتک: العوده، بالغزیه (همان) و بیتیک: نوشته (استرآبادی، ۱۳۸۴). بنابر این توضیحات «بلابیتکچی» نویسنده و گزارش نویس است.

بوقاتیمور (boqa temur)

این ترکیب از دو بخش «بوقا» به معنای گاو نر و «تیمور» به معنای آهن ساخته شده است. بقا: فحل البقره (کاشغری، ۱۳۳۳) تمر: الحديد و فی المثل (کوک تمر کرو ترماس) معناه ان الحديد الازرق لایستقر من غیر عمل یعنی انه یجرح متی ما اصیب بشیء و له معنی آخر و ذلک ان «قرقز» و «یباقو» و «قفجاق» و غیرهم اذا حلفوا انسانا او اخذوا عنه میثاقا یضعون السیف مخترطا معترضا قدامه و یقولون «کوک کرسون قزل جقسون» معناه لیدخل هذا الحديد ازرق و لیخرج احمر؛ یعنی دامیا إن خالفت و نقضت هذا العهد یعنی انه یقتل بالحديد حتى یتقم الحديد منه لأنهم یعظمون الحديد. جملات یادشده، هم معنای کلمه «تمور» را روشن می کند و هم میزان و دلیل اهمیت آهن نزد قوم مغول و ترک را تبیین می کند. این کلمه به صورت «دمور» نیز نام یکی از پهلوانان تورانی شاهنامه و به معنای آهن است (اوزبکی البخاری، ۱۳۹۲).

تب تنگری (Tæb tanʒri)

از دو بخش «تب» به معنای پرستش و «تنگری/ تانگری» به معنای خدا و آسمان ساخته شده است (Clouston, 1972). «فل تنگری کا تبدی» ای عبد العبد لله تعالی. «ال خانقا تبدی» ای انه خدم الملک و غیره (کاشغری، ۱۳۳۳)

که در این مثال «تبدی» از «تب» و «دی» که نشانه سوم شخص ماضی است، تشکیل شده است؛ بنابراین «تب» در کنار «تنگری» یعنی آن که خداوند را پرستش می‌کند. موسوی در مقاله خود در شرح این اسم، آن را از مقوله تأکید صفت در زبان ترکی (مانند قپ قره، ساب ساری و...) دانسته و «الهی محض یا آسمانی محض» معنی کرده است (موسوی، ۱۳۸۴: ۷۲) که نادرست به نظر می‌رسد؛ زیرا چنانکه از مثال‌های ایشان پیداست چنین تأکیدی در اسم وجود ندارد و کاشغری نیز آن را خاص تأکید در رنگ می‌داند. أب: حرف التأکید فی اللون (کاشغری، ۱۳۳۳). آنچنان‌که Kip kizil: Deep red و Kap kara: Pitch black (Clauson, 1972).

تکین (Tegin/Tekin)

در اغلب متون و شروح مربوط به تاریخ جهانگشای جوینی و تاریخ مغولان، این واژه را به فتح «ت» تلفظ کرده‌اند که صحیح نیست. تکین: بردانه، یکتا (سامی، ۱۳۱۷). تکین: العبد فی اصل اللغه... ثم جعل هذا الاسم لابناء الخاقانیه سمه محضه... و انما نقل هذا الاسم من الموالی الی ابناء افراسیاب. لأنهم كانوا يعظمون آبائهم (کاشغری، ۱۳۳۳). وی ذیل کلمه «اکا» نیز می‌آورد: لقب من كان ذاعقل و سن مجربا فی الامور من السوقه بعد التکین بدرجه (همان). موسوی در مقاله «واژگان ترکی و مغولی تاریخ جهانگشای جوینی» ذیل تکین هر دو تلفظ Tagin و Tegin را به لاتین نوشته است (موسوی، ۱۳۸۴: ۷۳). در واقع تگین از القاب باستانی ترکی و به معنای شاهزاده است که در اصل به پسر یا نوه خاقان بزرگ گفته می‌شد. این لقب در سنگ‌نوشته‌های ارخن یا اورخون هم به کار رفته است. با گذشت زمان تگین در اصطلاح تنزل معنایی یافت و برای هر سردار ترک غیر شاهزاده نیز به کار رفت (باسورث، ۱۳۸۳: ۷۶). تگین علاوه بر معنی بنده معانی امیر، رئیس و بزرگ را نیز می‌رساند. البته قیام‌الدین راعی «تگین» را تنها در معنای پهلوان دانسته است و جواد هیأت نیز معنای بنده را برای تگین اصیل نمی‌شمرد و آن را فقط در معنی شاهزاده می‌داند (هیأت، ۱۳۷۱: ۱۸۸). به‌رحال «تگین» در کتاب‌های این دوره، هم در ترکیب با نام حیوانات، هم به‌عنوان سمتی در دربار در کنار اسامی خاص و هم در معنی شجاع و امیر به کار رفته است (آرمین، ۱۳۸۹: ۲۲).

توتار اغول (Tutar orul)

این واژه از دو بخش «توتار» به معنای گیرا/گیرنده و «اغول» به معنای پسر تشکیل شده است. توتار صفت فاعلی است و از مصدر توتماق (Tutmak) به معنای گرفتن ساخته شده که در معنی درگرفتن و اثرکردن نیز به کار رفته است؛ «توتاشیب»: آتش درگرفته، آدمی یکدیگر را دریافته (نصیری و نصیری، ۱۳۹۳). این واژه در ترکیب با اغول به معنای پسر گیرا و پسری است که دیگران را به اسیری می‌گیرد.

تولی (Toli)

تولی یا دولی به معنای تگرگ (همان)، مظهر خشونت و حمله است. تگرگ در ترکی استانبولی Dolu و در میان ترک‌های آذربایجان Doli تلفظ می‌شود؛ اما ترک‌های خراسان به تگرگ، «تولی» می‌گویند. در کتاب نظام اجتماعی مغول (ترجمه شیرین بیانی) آمده است: تولی به مغولی به معنای آینه است. در اینجا به اتیمولوژی

عامیانه‌ای برمی‌خوریم که نام Tulul را با کلمه Toli نزدیک دانسته‌اند. در حالی که بین آن دو هیچ نوع ارتباطی دیده نمی‌شود (تسوف، ۱۳۸۲: ۸۹). در رد این ادعا همین بس که ترکان و مغولان برای نام‌گذاری به اشیاء طبیعی و محیط اطراف توجه داشتند و عناصر مربوط به آسمان همچون ماه، خورشید، ستاره، ابر، تگرگ و باد و عوارض و موجودات زمین همچون کوه، دریا و حیوانات مختلف برایشان قابل احترام بود.

جوجی (dʒudʒi)

«جوجی» فرزند ارشد چنگیزخان است. در حلال‌زادگی فرزند اول «برته» شک وجود داشت؛ زیرا این کودک وقتی برته از مرگیت‌ها نجات یافت، در بین راه متولد شد؛ اما با وجود چنین مسئله مهمی چنگیز این پسر را پذیرفت (بیرگانی قربانی، ۱۳۹۶: ۱۰۲). به جوجی نواحی متصرفه روسیه جنوبی و امتداد آن در اروپا تا حد بلغار، دشت قباچاق و قفقاز را داد (بیانی، ۱۳۸۴: ۲۶۵). برخی از مورخین دلیل این انتخاب برای الوس جوجی را همان شک در حلال‌زادگی او می‌دانند (بیرگانی قربانی، ۱۳۹۶: ۱۰۴). در بعضی منابع جوجی را به معنای مهمان ناخوانده گرفته‌اند که این برداشتی استعاری است. نگارندگان این پژوهش بر آن‌اند تا با تحلیل این اسم و پرداختن به ریشه و هم‌خانواده‌های آن، معنای دقیق آن را تبیین کنند. در ترکی آذربایجانی «جوجلمک» به معنای جوانه‌زدن است. در ترکی استانبولی نیز «جوجوک» (dʒüdzük) به بافت سبزرنگ پنهان در گیاهان لایه‌لایه مانند پیاز اطلاق می‌شود که سر بر می‌آورد. در زبان‌های ترکی استانبولی، قرقیزی و چینی به «جوجه» به ترتیب «جوجی»، «جوجو» و «شاوجی» (dʒivdʒiv-dʒodʒo-ʃaodʒi) می‌گویند. جوجه هم مانند جوانه از تخم سر بر می‌آورد و انتخاب این اسم برای فرزند چنگیز کنایه‌ای به شیوه به وجود آمدن و تولد او دارد و به همان معنی اصلی جوجه و جوجلمک بازمی‌گردد.

چنگیزخان (tsanjiz xan)

احمد خاتمی در شرح مشکلات تاریخ جهانگشای جوینی، چنگیز را مرادف با قوی و محکم می‌داند (خاتمی، ۱۳۷۳: ۲۳۵). اگر در منبع یا منابعی چنگیز را به این معنی گرفته باشند، به احتمال قوی معنای استعاری آن را نوشته‌اند که از نام اصلی او «تیمور»، به معنای آهن و شخصیت چنگیز برمی‌آید. ترکمانان و ترک‌های آسیای میانه حرف «ت» را در آغاز واژه با چسباندن زبان به زیر دندان‌های پیشین تلفظ می‌کنند و این عمل صدایی بین «ت» و «چ» ایجاد می‌کند. در ترکی استانبولی، ازبکی و قرقیزی دریا را به ترتیب Deniz، Deniz و Teniz می‌گویند. حذف واج «گ» و یا ادغام و ابدال آن در ترکی نیز اتفاقی معمول است؛ برای مثال فعل «نیست» در جمهوری آذربایجان و ترکیه Dægil و Degil در آذربایجان ایران Dæjir است و یا به فعل «برخورد» در جمهوری آذربایجان Dægdi و در آذربایجان ایران Dæjdi می‌گویند. با این توضیحات چنگیز می‌تواند تلفظی دیگر از تنیز و دنگیز به معنی دریا باشد.

البته چنگیز لقبی است که بعدها بر تموچین یا تمورچی (آهنگر) نهاده شده است. کاهن بزرگ که کوچکو نام داشت و او را تب‌تنگری می‌خواندند (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۳۸، ج ۱: ۴۲۱) شایع کرده بود که بر اسبی

خاکستری رنگ و خال‌دار سوار می‌شود؛ به آسمان می‌رود و در آنجا با ارواح صحبت می‌کند. همین کوچک‌چو در قوریل‌تای اظهار داشت که آسمان آبی جاویدان، چنگیزخان را «خاقان جهان» اعلام می‌دارد (گروسه، ۱۳۶۵: ۳۵۶) و عامدانه معنای استعاری پسر آسمان را به تموچین اطلاق کرد؛ زیرا معنای دیگر تنگری در هر دو زبان ترکی و مغولی، خدا، بهشت و آسمان است (موسوی، ۱۳۸۴: ۷۱). کلاوسن نیز ذیل مدخل «Kök» عبارت «Kök tengri de» آورده است: «gün a:y» (Clauson, 1972). پس با این اطلاق، قصد نفوذ و چیرگی بر چنگیزخان را داشت؛ اما در نهایت به سبب اقداماتش، چنگیز بر او بدبین شد و با موافقت ضمنی چنگیز بدون آنکه خونی بر زمین ریخته شود ستون فقرات او را شکستند (گروسه، ۱۳۶۵: ۳۵۸).

به عبارت دیگر «چنگیز» طبق دلایل آوایی و زبان‌شناسی مخصوصاً تلفظ «ت» در ابتدای هجاها که صدایی شبیه به «چ» ایجاد می‌کند و در بین ترکمن‌های ایران نیز رایج و شایع است، همان «تنگیز» است که در همه گویش‌های زبان ترکی با اندک تفاوت‌هایی به معنی دریاست و این لقب را کوچک‌چو (تب‌تنگری) به او داده بود که با پیشگویی خود می‌خواست راه نفوذ به قلب چنگیز را باز کند.

سولامیش (Sulaməf)

«Su» به معنای آب است (اولغون ابراهیم، ۱۳۷۴) و «Sulamak» یعنی آبیاری کردن و «Sulaməf» صفت مفعولی به معنی غسل داده‌شده است. قاعده نحوی ساخت این ترکیب همانند قاعده ساخت «Ajləməf» و «Aylaməf» است. فرض دیگر می‌تواند به این صورت باشد که sol در ترکی معنی غایت و تمام و کامل را می‌دهد و Sulaməf به معنی تکامل یافته یا انسان کامل است که بر پایه فرهنگ نام‌گذاری ترکان و مغول‌ها فرض نخست صحیح‌تر به نظر می‌رسد.

قربقا / قورباقای (Qurbağaj)

اگر تلفظ این نام قربقا (Qæræ boqa) باشد به معنای گاو نر سیاه است؛ همانند قول بقا به معنای گاو نر سرخ و در ترکیباتی مانند Qæræ Gilæ (مردمک سیاه) و Qæræ Gözi (چشم سیاه) نیز کاربرد دارد؛ اما اگر قربقا (Qurbaya) باشد، به معنای قورباغه است و این در فرهنگ نام‌گذاری ترکی مسئله عجیبی نیست؛ زیرا حیوانات را پست نمی‌شمردند و برای نامیدن انسان‌ها، ولایت‌ها و سال و ماه از نام حیوانات استفاده می‌کنند؛ مانند سیچقان یلی (Sitsyan jeli) در معنی سال موش یا اولاغ‌خان (Olay xan) از اتراک سلطانی در سمرقند که مغولان او را در سال ۶۱۸ قمری در سمرقند کشتند (خاتمی، ۱۳۷۳: ۲۱۲).

کوکا ایلکای (Köka Ilkaj)

این اسم به معنی ماه نوی آسمان، از سه تکواژ «کوک» + «ایلک» + «آی» تشکیل شده است. کوک: بالکاف الصلبه: السماء. ایلک: به معنای اولین است؛ الک: اول کل شیء (کاشغری، ۱۳۳۳) و آی، ماه است. در درستی معنای داده‌شده برای ایلکای شکی نیست؛ زیرا این ترکیب امروزه هم بسیار کاربرد دارد و ترک‌ها این نام را بر فرزندان‌شان می‌گذارند. در پایان لفظ «کوک» مصوت «ا» اضافه شده و این اتفاق در زبان ترکی رایج است؛ به این

شکل که در ترکیب‌هایی که پاره دوم با مصوت «ا» آغاز می‌شود به پایان پاره نخست هم «ا» افزوده می‌شود؛ مانند: برک + اغول = برکا اغول و آند + ایچتیم = آندا ایچتیم. در زبان ترکی به سوگند، «آند» And می‌گویند و یورت‌ها و قبایل ترک و مغول هم قسم‌شدن را «آندا» Anda می‌گفتند؛ مصوت «ا» انتهای کلمه نیز به سبب فعل محذوف این جمله است که در اصل آندا ایچتیم بوده است. آندا ایچماق ← آندا ایچماق. هرچند این برداشت هم ممکن است وارد باشد با این شرح که «کوک» در ترکی به معنای اصل و ریشه و تبار است. کک = هو الاصل و يقال منه «ککنک کم؟»: ممن اصلک؟ «ایلکا»، «اولکا» و «الکه» نیز در زبان ترکی به معنای سرزمین و میهن است (ارشادی‌فر، ۱۳۷۹). بنابر این توضیحات، «کوکا ایلکای» در مجموع علاوه بر معنای صحیح «ماه نوی آسمان»، می‌تواند به معنای «سرزمین اصیل» نیز باشد.

کوکجه (Kökçə)

صورت صحیح آن با «گ» به شکل «گوگ» است. آیدغمیش، شمس‌الدین غازی‌بیک، از ممالیک جهان‌پهلوان ایلدکز از اتابکان آذربایجان بود. در سال ۶۰۰ بر مخدوم خود گوکجه [نورالدین گوگچه] والی بلاد جبل خروج نمود (خاتمی، ۱۳۷۳: ۱۹۸). گوگ به معنای آبی و در مواردی با توجه به کاربرد، به معنی سبز است. کوک تلفظ‌های مختلف اما نزدیک به هم در جمعیت‌های زبانی و محدوده‌های زمانی داشته است و همچون Gōj-Gök-Gög به معنای رنگ آبی و گاهی سبز است.

در ترکی استانبولی و ترکی آذربایجانی نیز معنای دیگر «کوک»، ریشه (اصل) است که احتمالاً از همان معنای گیاه سبز گرفته شده است: «In the Türki yaşil is green but green grass is kök» (Clauson, 1972) و شاید به همین علت است که در ترکی به عطار «کوکچه» می‌گویند. (اولغون ابراهیم، ۱۳۷۴).

محمد قزوینی به نقل از هوتسما «کوکجه» را از اعلام ترکی منقول از الوان به معنی «کبود رنگ» می‌داند که مصغر کوک به معنی کبود، از جنس آقجه (سفید رنگ) و قراجه (سیاه رنگ) است (قزوینی، ۱۳۸۲: ۴۰۲). این نظر نقدپذیر است. حذف یا ابدال «گ» و «ی» در ترکی توضیح داده شد. خلط رنگ آبی و سبز در زبان فارسی نیز سابقه دارد؛ برای مثال در این شعر حافظ: «مزرع سبز فلک دیدم و داس مه نو/ یادم از کشته خویش آمد و هنگام درو» (حافظ شیرازی، ۱۳۶۲: ۸۱۴) آسمان به سبزی توصیف شده است. در زبان ترکی این مسئله با قوت بیشتری دنبال شده و در زبان عامه نیز نمود یافته است؛ به طوری که ترک‌های آذربایجان به سبزی خوراکی، گوی (göj) و به فعل مربوط به رویدن و نیز کبودی منبعث از بیماری یا ضربه در بدن گویرمک (Göjarmak) می‌گویند. این در حالی است که سبز در ترکی، یاشیل (jaşıl) و آبی، گوی (göj) است. در ترکی به آسمان که آبی است نیز گوی اطلاق می‌شود.

«چه» یا «جه» در ترکی پسوند اسم‌ساز از طریق اسناد و نسبت است و البته گاه به رنگ‌ها نیز اضافه می‌شود؛ برای مثال در ترکی به دستکش «الجه» (aldzæ) و به گوجه، گویچه (göjdzæ) یعنی سبزی یا میوه سبز می‌گویند که این اصطلاح در فارسی به صورت گوجه وارد شده است؛ زیرا گوجه ابتدا سبز چیده و به مراکز و انبارهای میوه فرستاده می‌شود. پس کوکجه می‌تواند به فردی با پوست تیره گفته شود؛ تعبیری که شبیه به آن در فارسی هم وجود دارد و به آدم تیره‌رنگ، سبزه گفته می‌شود. در شمال افغانستان جمعیت قابل توجهی ترک و

از یک زندگی می‌کنند و سابقاً تحت فرمانروایی ترکان بودند؛ در آنجا رودی بزرگ به نام «کوکچه» جریان دارد که دلیلی دیگر بر اثبات معنای ادعایی ماست. پس در ترکی پسوند تصغیر «جه» یا «چه» وجود دارد؛ اما آنچنان‌که محمد قزوینی از هوتسما نقل کرده است، در این مورد، «جه» پسوند تصغیر نیست.

۳- نتیجه‌گیری

تلفظ صحیح لغات دخیل در متن‌های برخی ادوار تاریخی مانند تاریخ جهانگشا که شامل تعداد بسیاری از لغات، اصطلاحات، تعبیرات و اعلام غیرفارسی است، اهمیت بسیاری دارد؛ اما متأسفانه پژوهش‌های صورت‌گرفته آنچنان‌که باید به این مهم نپرداخته است. یکی از محدودیت‌های موجود در این زمینه ناآشنایی محققان با زبان وام‌دهنده است. نبود چنین پژوهش‌هایی موجب راه‌یافتن اشتباهات بسیار در تلفظ و درک معنای لغات دخیل و در نهایت متن شده است؛ برخی از این اشتباهات چنان رواج یافته است که در شرح‌ها نیز دیده می‌شود. نویسندگان این پژوهش با شرح بیست و پنج مدخل از اعلام ترکی موجود در این اثر ارزشمند به تبیین تلفظ و معنای صحیح حدود سی اسم خاص و رفع اشتباهات احتمالی در خوانش و درک معنای متن پرداخته‌اند. امید است با پژوهش‌های بیشتر محققان آشنا به ظرایف دو زبان فارسی و ترکی درباره شرح سایر اعلام این کتاب، کوشش آغازشده به انجام رسد.

منابع

۱. آرمین، حسین (۱۳۸۹). «بررسی پسوند ترکی «تگین» در تاریخ بیهقی»، *زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد فسا*، س ۱، ش ۲، ۲۳-۹.
۲. آیدنلو، سجاد (۱۳۹۶). «نگاهی به واژه‌های ترکی شاهنامه فردوسی»، *متن‌شناسی ادب فارسی*، دوره دوم، ش ۲ (پیاپی ۳۴)، ۱۱-۳۶.
۳. ارشادی‌فر، عادل (۱۳۷۹). *فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی*، اردبیل: باغ اندیشه.
۴. استرآبادی، میرزا مهدی‌خان (۱۳۸۴). *فرهنگ ترکی به فارسی سنگلاخ*، ویرایش روشن خیابوی، تهران: مرکز، چاپ دوم.
۵. اوزبکی البخاری، شیخ سلیمان افندی (۱۳۹۲). *فرهنگ جغتایی-فارسی*، ترجمه و تحشیه حسین عبداللهی جهانی، تبریز: دنیز چین با همکاری آیدین.
۶. اولغون ابراهیم، جمشید درخشان (۱۳۷۴). *فرهنگ لغات ترکی استانبولی به فارسی*، تبریز: تلاش.
۷. باقری، مه‌ری (۱۳۷۸). «توضیح برخی از لغات و اصطلاحات مغولی در زبان و ادبیات فارسی»، *دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، س ۴۲، ش ۲ (مسلسل ۱۷۱)، ۳۹-۵۹.
۸. باسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۸۳). «تگین»، ترجمه افسانه منفرد، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۸، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی.
۹. بیرگانی قربانی، کبری، ولی‌عرب، مسعود (۱۳۹۶). «نقش ازدواج‌های سیاسی چنگیزخان در یکپارچگی مغولان»، *تاریخنامه خوارزمی*، س ۵، ش ۱۸، ۹۸-۱۱۲.
۱۰. تسوف، باریس یاکوولویچ ولادیمیر (۱۳۸۲). *نظام اجتماعی مغول، فتودالیسم خانه به دوش*، ترجمه شیرین

بیانی، تهران: علمی فرهنگی.

۱۱. جوینی، عظاملک بن محمد (۱۳۸۲). تاریخ جهانگشا، تصحیح علامه قزوینی، تهران: بامداد.
۱۲. حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین محمد (۱۳۶۲). دیوان حافظ، تصحیح پرویز ناتل خانلری، تهران: خوارزمی، چاپ دوم.
۱۳. خاتمی، احمد (۱۳۷۳). شرح مشکلات تاریخ جهانگشای جوینی، تهران: پابا.
۱۴. رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۳۸). جامع التواریخ، به تصحیح بهمن کریمی، تهران: اقبال.
۱۵. راعی، قیام‌الدین (۱۳۷۴). «لغات ترکی، مغولی و چینی در تاریخ بیهقی»، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، چاپ دوم.
۱۶. رضایی، مهدی (۱۳۹۸). «ارتباط زبان‌های ترکی و مغولی و خطا در تشخیص واژه‌های دخیل ترکی و مغولی در زبان فارسی»، زبان‌پژوهی دانشگاه الزهراء، س ۱۱، ش ۳۰، ۲۰-۷.
۱۷. رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۸۷). «ترکی، زبان‌ها»، دایرة‌المعارف اسلامی، ج ۱۵، تهران: مرکز دایرة‌المعارف اسلامی، ۱۱۹-۱۴۶.
۱۸. سامی، شمس‌الدین (۱۳۱۷ ق). قاموس ترکی، به کوشش احمد جودت، استانبول: اقدام.
۱۹. کاشغری، محمود بن حسین (۱۳۳۳ ق). دیوان لغات‌الترک، ج ۳، استانبول: دارالخلافة العلیه، مطبعه عامره.
۲۰. گروسه، رنه (۱۳۶۵). امپراطوری صحرانوردان، ترجمه عبدالحسین میکده، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
۲۱. گلکاریان، قدیر (۱۳۷۰). فرهنگ لغات سه زبانه ترکی استانبولی - انگلیسی - فارسی، تبریز: نوبل.
۲۲. محمودی، خیرالله (۱۳۸۴). «تأملی در چند واژه مبهم تاریخ جهانگشای جوینی»، علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، دوره ۲۳، ش ۳ (۴۴)، ۱۴۵-۱۵۱.
۲۳. موسوی، مصطفی (۱۳۸۴). «واژگان ترکی و مغولی تاریخ جهانگشای جوینی»، آینه میراث، ش ۳۱ و ۳۰، ۵۹-۸۹.
۲۴. نائبی، محمدصادق (۱۳۸۰). واژگان زبان ترکی در فارسی، تهران: پیام.
۲۵. نصیری، محمدرضا؛ نصیری، عبدالجلیل (۱۳۹۳). فرهنگ نصیری (ترکی جغتایی، رومی، قزلباشی، روسی و قلماقی به فارسی)، به کوشش حسین جوادی و دکتر ویلم فلور، با همکاری مصطفی کالچین، تهران: کتابخانه مجلس و آیدین تبریز.
۲۶. هیأت، جواد (۱۳۷۱). «توضیح»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، ش ۱۴۲ و ۱۴۳، ۱۸۸-۱۹۰.
۲۷. هادی، اسماعیل (۱۳۷۹). فرهنگ ترکی نوین، تبریز: احرار.
28. Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. UK: Oxford University Press.
29. Doerfer, G. (1963–1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden.
30. Ünlü, Suat (2012). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim yayınevi, Konya Education Publisher.